КОЛИСЕНКО А. І.,
аспірант кафедри
конституційного права України
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.51

ІНСТИТУТ КОНТРАСИГНУВАННЯ ЗА СУЧАСНИХ УМОВ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕФОРМУВАННЯ

У роботі розглянуто принцип поділу влади, а також систему стримувань і противаг як його складову; проаналізовано особливості взаємовідносин між гілками влади під час дії Конституції України 2004 року, розглянуто інститут контрасигнування та недоліки в законодавчому регулюванні цього інституту, а також наголошується на необхідності законодавчого вдосконалення системи стримувань і противаг в нині чинній Конституції.

Ключові слова: *принцип поділу влади, система стримувань і противаг, контрасигнування, конституційна реформа.*

В работе рассмотрен принцип разделения власти, а также система сдержек и противовесов как его составляющая; проанализированы особенности отношений между ветвями власти во время действия Конституции Украины 2004 года, рассмотрен институт контрассигнования и недостатки в законодательном регулировании этого института, а также делается акцент на необходимости законодательного усовершенствования системы сдержек и противовесов в ныне действующей Конституции.

Ключевые слова: *принцип разделения власти, система сдержек и противовесов, контрассигнование, конституционная реформа.*

The work discusses the principle of separation of powers as well as a checks and balances system as its component, analyzes the peculiarities of relation between branches of government when 2004 Constitution was in force, studies the institute of countersigning and drawbacks in legislative regulation of this institute, besides, it is emphasized that checks and balances system in incumbent Constitution should be legally improved.

Key words: *principle of separation of powers, checks and balances system, countersigning, constitutional reform.*

Вступ. Сьогодні одним з основних завдань конституційного реформування має бути підвищення ефективності діяльності та співпраці вищих органів державної влади. За умови виникнення постійних конфліктів у владному трикутнику потребує вдосконалення система стримувань і противаг як засіб запобігання надмірній концентрації влади, забезпечення стабільності в діяльності державних органів влади та взаємного контролю. Одним із напрямків конституційного реформування має стати інститут контрасигнування, який досі залишається неврегульованим на законодавчому рівні, що може призвести до чергової «указної війни» між Президентом і Прем'єр-міністром.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути особливості системи стримувань і противаг під час дії Конституції України зі змінами 2004, 2011 та 2013 років, інститут контрасигнування як один з елементів цієї системи.

Результати дослідження. Принцип розподілу влад є основним елементом правової, демократичної держави. Стаття 16 Французької декларації прав і свобод людини і громадянина проголошує, що суспільство, в якому не забезпечуються гарантії прав та відсутній поділ влади, не має конституції [1]. Поділ влади є обов'язковою умовою знищення деспотизму і свавілля, недопущення зловживання владою та її узурпації, є необхідною передумовою помірного правління, забезпечення суспільного порядку і законності, гарантії прав і свобод особи. Саме на основі поділу влади виникає плюралістична демократія, вільна гра політичних сил як важливий засіб врівноваження протилежних класових, групових і приватних інтересів, вирішення об'єктивно існуючих соціальних протиріч [2, с. 8].

Закріплення цього принципу на конституційному рівні має сприяти збалансованості та ефективності функціонування влади. Відповідно до статті 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України [3]. Ломжець Ю.В. зазначає, що Конституція України не лише сформулювала поділ влади як один з принципів конституційного ладу нашої держави, але й закріпила його через перерозподіл повноважень між вищими владними інститутами. Це вчинено двома способами: 1) наділенням гілок влади самостійними повноваженнями; 2) створенням конституційних противаг між суб'єктами владних стосунків [4, с. 8; 5, с. 59].

Незважаючи на це, ми бачимо, що в Україні відсутній механізм узгодженої діяльності державних інститутів. Політичні кризи, неузгодженість дій гілок влад, пряме протистояння між ними вказують на необхідність удосконалення та розробки відповідних механізмів.

Необхідно зазначити, що принцип поділу державної влади не потрібно розглядати лише як гарантію незалежності та самостійності гілок державної влади. Усі гілки повинні взаємодіяти між собою. Як зазначає Процюк І.В., поділ влади не слід розуміти як протистояння різних гілок влади. Думається, що жодна влада не може брати на себе функції іншої, але кожна з них не може діяти самостійно, не враховуючи дію інших. Усі гілки влади повинні взаємно доповнювати одна одну, між собою вони мають зберігати необхідний зв'язок і взаємоузгодженість при прийнятті рішень. Саме таким чином створюється єдиний «політичний організм», що функціонуватиме з найбільшим коефіцієнтом корисної дії на благо всього суспільства [6, с. 73].

Сорока С.В. також наголошує, що принцип поділу державної влади забезпечує, поряд із гарантією незалежності окремих гілок влади та несумісності їх функцій, також налагодження конструктивної співпраці між ними, правомірний вплив одних гілок влади на інші з метою досягнення максимальної ефективності державного управління. Система взаємодії органів державної влади має включати як елементи взаємного контролю, так і елементи самостійності у виконанні власних повноважень. Необхідність взаємодії гілок влади є необхідною умовою єдності державної влади як форми існування єдиної держави [7].

Досліджуючи це питання, Сурнін В.О. також підкреслює, що в основу принципу розподілу влад покладено поділ єдиної за своєю природою державної влади на відокремлені, взаємоврівноважені гілки, кожна з яких являє собою систему державних органів. Політичне обґрунтування поділу влади на три гілки полягає в тому, щоб поділити і збалансувати державно-владні повноваження за принципом компетентності між різними державними органами, встановити взаємний контроль, унеможливити узурпацію влади – зосередження всіх повноважень, або більшої їх частини, в єдиному органі державної влади або в посадової особи і тим самим запобігти свавіллю. Будучи «поділеною», влада в державі має залишатися цілісною, єдиною. Юридичне вираження єдності і гармонійності влади полягає в такому:

– органи державної влади в сукупності мають компетенцію, необхідну для здійснення функцій і виконання завдань держави;

– різні органи держави не можуть диктувати одним і тим же суб'єктам за тих же обставин взаємовиключні правила поведінки.

Цей принцип включає певну систему вимог:

– розподіл функцій і повноважень (компетенції) між державними органами відповідно до вимог поділу праці;

– закріплення певної самостійності кожного органу влади під час здійснення своїх повноважень, неприпустимість втручання у прерогативи один одного та їх злиття;

– наділення кожного органу можливістю протиставити свою думку рішенню іншого органу держави та виключення зосередження всієї влади в одній гілці;

– наявність в органів влади взаємного контролю та неможливість зміни компетенції органів держави неконституційним шляхом [8].

Для забезпечення такого функціонування органів державної влади, їх злагодженої, стабільної діяльності створена система стримувань і противаг – невід'ємна частина принципу поділу влади.

Як обґрунтовано наголошує з цього приводу Стародубський Б.А., суть проблеми встановлення дійсного співвідношення систем поділу влади і стримувань і противаг лежить у природі останніх, їх ідеї. Так, якщо ідея забезпечення деконцентрації влади реалізовується через розподілення усієї маси державної влади між різними її органами, то «ідея стримувань і противаг породжена не прагненням розділити владу, а зовсім іншим прагненням – прагненням їх урівноважити» [9, с. 62], а також, додамо, забезпечити їх взаємодію, взаємостримування, взаємообмеження, примусити їх до співробітництва.

Основою взаємодії гілок влади є їх залежність одна від одної. Це пояснюється обмеженим функціональним призначенням кожної з них, внаслідок чого вони відчувають потребу одна в одній для посилення власного авторитету [10, с. 33–34]. Отже, для здійснення взаємодії органів влади недостатньо лише системи таких органів і відчуття ними своєї солідарності, яка є «суттю розподілу всякої суспільної праці» [11, с. 58]. Потрібен спосіб, в який вони мають співробітничати.

У науковій літературі механізмом, що забезпечує взаємодію гілок влади, розглядається саме система стримувань і противаг [12, с.11].

Система стримувань і противаг виступає засобом матеріалізації взаємодії гілок влади, додає їй предметність, без якої реалізація поділу влади неможлива. У ній знаходить свій вираз організаційна і функціональна взаємозалежність органів влади, часткове змішання їх функцій. Це означає, що встановлення правильної взаємодії між гілками влади має величезне значення для поділу влади [13, с. 34–35].

Слід пам'ятати і про те, що ефективність державно-владної діяльності залежить не лише від того, наскільки вдало в практичному житті втілюється принцип розподілу влади, наскільки чітко розподілені повноваження і компетенції між гілками державної влади, але й від того, наскільки і яким чином впровадження цього принципу сприяє закріпленню єдності державної влади як запоруки порядку і стабільності суспільства, що вирішальною мірою залежить від дієвості системи стримувань і противаг у галузі державно-владних відносин, яка унеможливлює узурпацію влади і спрямування в бік тоталітаризму [14, с. 8–9].

Усі елементи системи стримувань і противаг повинні розглядатися лише в сукупності. Якщо кожний елемент розглядати окремо, поза межами єдиного цілого, це можна вважати порушенням принципу розподілу влади. Елементи контролю і стримування повинні бути продумані і дозовані, а вся система в цілому дозволяє кожній гілці влади стримувати і врівноважувати інші, при цьому не підміняючи їх самих [15, с. 18].

Взаємовідносини між вищими органами державної влади, втілення в життя принципу розподілу влади в кожній країні відрізняються в залежності від форми правління. Державам із змішаною формою державного правління, до яких відноситься Україна, притаманні наступні елементи системи стримувань і противаг:

1) обрання президента та парламенту на загальних виборах;

2) право президента розпустити національний парламент (лише нижню палату – у Франції);

3) широке коло спільних повноважень президента та парламенту країни, передусім установчих (формування уряду, судової гілки влади) і контрольних (подвійна відповідальність уряду – і перед президентом, і перед парламентом);

4) украй обмежені можливості відправити президента країни у відставку (досить складна процедура імпічменту);

5) право відкладального вето президента країни;

6) контрасигнування актів президента країни главою уряду або профільним міністром [16].

Як відомо, 21 лютого 2014 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України», яким повернула в дію Конституцію України 2004 року. Основною метою таких конституційних змін був вихід із політичною кризи. Як наголосив Арсеній Яценюк, «..єдиним шляхом до стабілізації ситуації є відновлення конституційного правопорядку в країні і повернення до редакції Конституції 2004 року. В Україні мають бути скасовані диктаторські повноваження чинного президента» [17]. Перш ніж аналізувати, наскільки виправданим є такий крок в ситуації, що склалась в Україні, необхідно згадати події, які відбувались під час Конституційної Реформи 2004 року та після неї.

Реформа 2004 року була спрямована на подолання політичної, економічної кризи, на збалансоване та ефективне розмежування повноважень між органами державної влади.

Аналіз зазначеного Закону, який набув чинності аж 1 січня 2006 р., дозволяв констатувати прагнення законодавця втілити в Україні парламентсько-президентську форму державного правління, яка є більш збалансованою порівняно з попередньою моделлю в частині співпраці трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової і яка була покликана позитивно впливати на демократизацію соціальних процесів в Україні, на формування інститутів політичної системи і громадянського суспільства.

Як результат – відбувся перерозподіл повноважень владного трикутника «Президент – Верховна Рада – Кабінет Міністрів України» на користь двох останніх, а також суттєво підвищився статус Прем'єр-міністра України. «Не дивно, що перехід від президентсько-парламентарної до парламентарно-президентської форми правління, який від самого початку був задекларований як головна мета конституційної реформи 2004 р., передбачав перерозподіл владних повноважень між Главою держави, Парламентом та Урядом не на користь Президента України. До того ж, однією із цілей конституційної реформи було зменшення можливості прийняття Президентом України державно-значимих рішень одноосібно, в односторонньому порядку. Тому зменшення повноважень Глави держави за результатами реформи було логічним і виявилося суттєвим» [18].

Проте реформування взаємовідносин між гілками влади не тільки не призвело до злагодженої та ефективної взаємодії, а навпаки, ще більш поглибило інституціональні суперечності.

Речицький В.В. зазначає, що системним недоліком конституційної реформи стало віднесення окремих міністрів Кабінету Міністрів України (в сенсі їх призначення на посаду та фактичного підпорядкування) до Президента України, а решти – до Верховної Ради та Прем'єр-міністра України. Внаслідок нового порядку призначень і підпорядкувань зовнішня та внутрішня політика України опиняються в різних руках.

Оскільки посада Президента України за реформою залишається не тільки представницькою, але й реально впливовою стосовно окремих виконавчих функцій (зовнішня політика, внутрішня безпека й оборона), остільки на практиці це загрожує деформацією виконавчої вертикалі, відверто непродуктивною конкуренцією Президента, Прем'єр-міністра та Секретаря Ради національної безпеки і оборони України (РНБО) в рамках загальної гілки державної виконавчої влади.

Президент є прямо причетним до формування Кабінету Міністрів і призначення голів місцевих державних адміністрацій (української версії губернаторів). Проте на практиці міністри й голови державних адміністрацій значною мірою залежать також від Прем'єр-міні-

стра. Адже, призначивши окремих членів Кабінету Міністрів і голів державних адміністрацій, Президент залишає останніх під орудою глави Кабінету.

Що ж стосується відносин між Президентом і Верховною Радою (парламентом) України, то вони за реформою не тільки не змінюються на користь Верховної Ради, але й переходять до більшої залежності від волі Президента. Повноваження Президента стосовно розпуску парламенту, як вже зазначалося, збільшуються втричі. Тому реформа послаблює вплив Президента в межах виконавчої гілки влади, але водночас в кілька разів підвищує його контроль за українським парламентом. Зрозуміло, що цим реформа перетворює Україну у відносно непослідовну парламентську республіку [19, с. 13–15].

Дисбаланс у системі стримувань противаг, функціональна «слабкість» Президента у сфері виконавчої влади (що суперечить всенародному способу обрання), біцефальний характер виконавчої влади зрештою призвели до політичної кризи, «війни» за повноваження між гілками влади.

Однією з показових є ситуація, яка склалась у вересні 2006 року щодо контрасигнації актів Президента України, так звана «указна війна». Секретаріат Кабінету Міністрів України повернув сім актів Президента України главі держави. Контрасигнатура – інструмент системи стримувань та противаг, який повинен забезпечити гарантії проти зловживань повноваженнями з боку глави держави й уряду, стати ефективним способом прийняття колегіальних рішень загальнодержавного значення. А в 2006 році ця процедура перетворилась на спосіб «демонстрації» самостійності, відокремленості, самодостатності гілок влади.

Так, Президент України зайняв позицію, згідно з якою всі укази, підписані главою держави, є чинні з моменту їх підписання або опублікування, оскільки Конституція України не передбачає, що указ, підписаний в рамках конституційних повноважень Президента, не є дійсним без контрасигнації Прем'єр-міністра. У свою чергу, Міністр юстиції України та Перший заступник Міністра Кабінету Міністрів України зайняли протилежні позиції. На думку першого, «..право повертати укази без скріплення не надано жодній посадовій особі»; на думку другого, «..офіційному оприлюдненню актів глави держави має передувати процедура їх контрасигнації» [20; 21, с. 43].

12 жовтня 2006 року в Національному інституті стратегічних досліджень відбувся «круглий стіл» на тему «Ефективний баланс владних повноважень: процедура контрасигнації», на якому були зроблені наступні висновки. Правові різнотлумачення процедури контрасигнацій у практиці державного урядування виникли внаслідок недосконалості змін до Конституції України, що були внесені Законом України № 2222 від 8 грудня 2004 року. Стаття 106 чинної Конституції передбачає, що «акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21, 23 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт його виконання». Проте механізм «скріплення підписами» актів Президента досі не регламентований на законодавчому рівні. Не встановлено його процедуру, правові наслідки її недотримання тощо. Недосконалість правового регулювання процедури контрасигнації створило прецедент для її неоднозначного тлумачення. Заява Кабінету Міністрів про відмову визнати чинність Указів Президента у сфері, що належить до його конституційних повноважень, створило реальну загрозу розбалансування системи державного управління, виведення політичного процесу поза межі правового поля. Розв'язання існуючої колізії лежить у площині чіткого дотримання духу і букви Конституції, зокрема прийняття на її основі Закону «Про Кабінет Міністрів». Цей законодавчий акт має чітко «прописати» процедуру контрасигнації, усунувши різночитання та протиріччя у практиці її застосування. Успішна реалізація цього завдання сприятиме встановленню ефективного балансу владних повноважень, стане важливим інструментом стримувань та противаг у системі державного управління [22].

Для вирішення питання щодо контрасигнації Кабінет Міністрів України вніс подання до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положень частин третьої, четвертої статті 106 Конституції України (положень Конституції України щодо правового механізму скріплення акта Президента України підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання (контрасигнації).

12 грудня 2006 року Друга колегія суддів Конституційного Суду України відкрила конституційне провадження у цій справі, а вже 25 жовтня 2007 це провадження було припинено на підставі пункту 3 статті 45 Закону України «Про Конституційний Суд України» – непідвідомчість Конституційному Суду України питань, порушених у конституційному поданні. У своїй ухвалі Конституційний Суд зазначає, що практична необхідність в офіційному тлумаченні порушених в конституційному поданні норм Конституції України відпала з набранням чинності Законом України «Про Кабінет Міністрів України» в редакції від 21 грудня 2006 року. Оскільки стаття 27 цього Закону регулює відносини Кабінету Міністрів України з Президентом України. Аналіз її змісту свідчить, що в окремих положеннях цієї статті містяться відповіді на порушені в конституційному поданні питання. Дана стаття передбачає, зокрема, процедуру та строки скріплення актів Президента України підписами Прем'єр-міністра України та відповідального міністра, процедуру повернення актів Президента у випадку незгоди з відповідним актом, а також порядок оприлюднення актів Президента України, які підлягають скріпленню підписами зазначених осіб [23].

На сьогодні Закон України «Про Кабінет Міністрів України» зі змінами від 27 лютого 2014 року встановлює лише зобов'язання Прем'єр-міністра та відповідального міністра скріпити підписами акт Президента у п'ятиденний строк. Тому, знову ж таки, постає нагальна потреба в розтлумаченні частин 3, 4 статті 106 Конституції України Конституційним Судом.

Неодноразово наголошувалось на необхідності внесення уточнень щодо інституту контрасигнації, перш за все, до Конституції України, потім до Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Наступним кроком має стати прийняття Закону України, в якому слід чітко визначити процедуру контрасигнації актів Президента. Спроба прийняти такий закон у 2000 році виявилась безрезультатною (проект Закону України від 05.07.2000 «Про скріплення підписами посадових осіб актів Президента України»). Незважаючи на це, вирішення даного питання на законодавчому рівні залишається актуальним і є необхідним для усунення прогалин і протиріч у діючому законодавстві. Інститут контрасигнування є лише одним із елементів системи стримувань і противаг, який потребує подальшого вдосконалення.

Процес формування і діяльності влади після внесення конституційних змін від 2004 року «виявив низку серйозних проблем, що перешкоджали реалізації очікувань, які пов'язувались з реформою. Головними причинами їх виникнення стали: а) недостатня чіткість або невизначеність окремих формулювань Конституції України; б) нормативні прогалини тексту Основного Закону; в) проблематичність статусу певних органів державної влади, що виникла внаслідок внесення змін до нього; г) концептуальні вади окремих інституційних конструкцій, що спричинили суперечність або ж неузгодженість нових конституційних положень з положеннями первинної редакції Конституції, залишених реформою в силі [24, с. 504–505].

Колісник В.П. зазначає, що конституційна реформа 2004 року, яка покликана забезпечити подальший демократичний поступ українського суспільства й захистити його від можливої узурпації державної влади, не лише не усунула окремі суперечності та непорозуміння у взаємовідносинах між органами державної влади, а й істотно поглибила їх, створила низку суттєвих перешкод на шляху до подальшої взаємодії державних інституцій. Основний недолік реформи полягав у формуванні безвідповідальної державної влади та її розбалансуванні, а також у дискредитації ідеї демократичного транзиту. Далися взнаки поспішна та штучна політична структуризація, політичний конформізм і політична корупція.

У 2014 році відбулося «відновлення» дії Конституції України зі змінами 2004, 2011 та 2013 років, тобто повернення до недолугої, незбалансованої та логічно незавершеної моделі здійснення державної влади.

Проте Конституційній Комісії, котра розпочала роботу у квітні 2015 року, із самого початку неодноразово нав'язувалася думка про те, що конституційну модель здійснення державної влади, систему стримувань і противаг і взагалі взаємини у «владному трикутнику» чіпати не варто. При цьому одна з робочих груп Конституційної Комісії називається «Робоча група з питань конституційних засад організації та здійснення державної влади, місцевого

самоврядування, адміністративно-територіального устрою України та децентралізації влади» [25, с. 103].

Висновки. Конституція України є основою, серцевиною національного законодавства, вона не повинна використовуватись як «зброя» для досягнення привілейованого становища однієї гілки влади по відношенню до інших двох або як інструмент боротьби між представниками різних політичних команд. Не маючи досвіду перебування і вдалого розв'язання політичного конфлікту, в Україні постійно спостерігаються прояви тих чи інших політичних протистоянь. Із Конституцією України зі змінами від 2004, 2011 та 2013 ми повернулись до потенційно конфліктної моделі відносин між вищими органами державної влади, що врешті-решт може призвести до нової революції. А отже, засадничо важливим є внесення змін до Конституції, які стосуються норм, що регулюють взаємовідносини у владному трикутнику. Потрібно створити такі умови, за яких гілки влади могли б ефективно, конструктивно взаємодіяти і взаємостримувати одна одну, йти на компроміс при вирішенні питань загальнодержавного значення.

Список використаних джерел:

1. Декларація прав людини і громадянина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://constituanta.blogspot.com/2011/02/1789.html.

2. Барнашов А.М. Теория разделения властей: становление, развитие, применение / А.М. Барнашов. – Томск : Изд-во Томского университета, 1988. – 405 с.

3. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року зі змінами, внесеними згідно із законами № 2222IV від 08.12.2004, № 2952VI від 01.02.2011, № 586VII від 19.09.2013, № 742VII від 21. 02. 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua.

4. Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми формування правової держави / Ю. Шемшученко // Право України. – 1995. – № 12 – С. 7–11.

5. Ломжець Ю.В. Проблеми формування моделі розподілу влади в Україні / Ю.В. Ломжець // Вісник СевНТУ Серія : Політологія : збірник наукових праць ; М-во освіти і науки України, Севастопольський нац. техніч. ун-т. – Севастополь, 2010. – Вип. 112. – С. 59–62.

6. Процюк І.В. Поділ та єдність державної влади / І.В. Процюк // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Х. : Право, 2007. – Вип. 14. – С. 70–76.

7. Сорока С.В. Історіографія проблеми взаємодії органів державної влади в країнах Європейського Союзу / С.В. Сорока // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Політологія. – 2014. – Т. 230, Вип. 218. – С. 54–59. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2014_230_218_12.

8. Сурнін В.О. Принцип розподілу гілок влади як основа для створення дієвої системи стримувань і противаг / В.О. Сурнін // Теорія та практика державного управління. – 2014. – Вип. 2. – С. 75–82 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2014_2_13.

9. Стародубский Б.А. Буржуазная демократия: миф и действительность / Б.А. Стародубский. – М. : «Юридическая литература», 1977. – 112 с.

10. Цвік М.В. Взаємодія законодавчої, виконавчої гілок влади та референдуму в системі народовладдя / М.В. Цвік // Вісник Академії правових наук України. – 1995. – № 3. – С. 27–35.

11. Дюркгейм Э.О разделении общественного труда. Метод социологии / Є. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – С. 58.

12. Мишин А.А., Власихин В.А. Конституция США. Политико-правовой комментарий / А.А. Мишин, В.А. Власихин. – М., 1985. – 336 с.

13. Жук Н.А. Парламент, Президент, уряд: через взаємостримування до рівноваги / Н.А. Жук. – Х. : Харків юрид., 2007. – 320 с.

14. Система стримувань і противаг усфері державно-управлінських відносин : наук.-метод. рек. / авт. кол. : В.А. Ребкало, В.А. Шахов, Е.А. Афонін та ін. ; за заг. ред. В.А. Ребкала, М.М. Логунової, В.А. Шахова. – К: НАДУ, 2008. – 72 с.

15. Фрицький Ю. Система стримувань і противаг як засіб організації та функціонування державної влади в Україні / Ю. Фрицький // Юридичний вісник. – 2013. – № 4. – С. 17–22.

16. Сало І.С. Шляхи удосконалення системи стримувань і противаг у взаємодії суб'єктів державної влади в умовах конституційно-правової реформи / І.С. Сало // Відділ стратегій розвитку політичної системи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/Monitor/june2009/17.htm.

17. У ВР є голоси для повернення Конституції 2004 року – депутат //УНІАН. – 03.02.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unian.ua/.

18. Мартинюк Р. Проблеми функціональної недостатності інституту Президента в Україні та шляхи її вирішення / Р.Мартинюк // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 3. – С. 115–120 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eprints.oa.edu.ua/307/1/problema.pdf.

19. Речицький В. Конституційна реформа 2004 року і права людини / В. Речицький // Конституційний процес в Україні (2005–2008). – Харків : Права людини, 2009 р. – С. 12–21.

20. Кому Указ Президента – не Указ? // Демократична Україна. – № 175 від 23.06.2006. – С. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dua.com.ua.

21. Берназюк Я. Особливості урядового контролю за нормотворчою діяльністю Президента України / Я. Берназюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 7. – С. 41–48.

22. Стенограма круглого столу на тему: «Ефективний баланс владних повноважень: процедура контрасигнації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/Table/121006/12102006.htm.

23. Ухвала Конституційного Суду України про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням Кабінету Міністрів України щодо офіційного тлумачення положень частин третьої, четвертої статті 106 Конституції України від 25 жовтня 2007 року № 45-уп/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/va45u710-07.

24. Процюк І.В. Поділ державної влади в умовах різних форм державного правління / І.В. Процюк ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2012. – 583 с.

25. Колісник В. Відновлення дії Конституції України та зміна форми правління як засіб поновлення конституційного ладу / В. Колісник // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 4. – С. 103–108.